

року мешкало на традиційних місцях, багатих їжею. При поверненні общини або окремих її сімей до традиційного місця мешкання, мисливці могли розташуватися поряд зі своїми стоянками минулих років. Так виникали характерні для кам'яного віку вузли однотипових пам'яток. При багаторазових заселеннях одного й того ж місця виникали багаточисельні поселення, або значні за площею селища з насиченими залишками культурним шаром. Прихід нового населення іншої культурної приналежності, але з аналогічним типом господарства, обумовлював появу пам'яток іншої культури в місцях найбільш продуктивного мисливського, рибальського або збиральницького промислів.

Л. Л. Зализняк

ЗАКОНОМЕРНОСТИ В РАЗМЕЩЕНИИ СТОЯНОК КАМЕННОГО ВЕКА

В статье предпринята попытка объяснения факта размещения многих стоянок каменного века компактными группами с помощью корреляции археологических материалов с результатами анализа данных этнографии по первобытным охотничьим обществам, находящимся на стадии каменного века.

Передвижение первобытных бродячих охотников по общинной территории не были бессистемными и хаотичными, а носили целенаправленный, периодический характер, циклично повторяясь каждый год так, что в каждый конкретный сезон коллектив находился в наиболее обеспеченном едой месте. Вследствие цикличности первобытного хозяйства, тесно связанного с годовым природным циклом, и традиционного права общины промышленять в пределах своих угодий, охотничьи коллективы каменного века периодически возвращались на места своих прежних стоянок.

L. L. Zaliznyak

REGULARITIES IN LOCATION OF THE STONE AGE SITES

An attempt is made to explain a fact of location of numerous Stone Age sites in compact groups using archaeological data correlated with results obtained from analysis of data on ethnography of primitive hunting societies being at the stage of the Stone Age.

Migration of primitive vagrant hunters along the community territory was purposeful, of periodic character rather than of unsystematic and chaotic one. That migrations were cyclically repeated every year, so that in each concrete season hunters' group might be in the place most provided with food at the time. Due to the cyclicity of the primitive farming closely related to the annual natural cycle and a traditional right of the community to trade within the borders of their territories, prehistoric groups of hunters returned to the former camps of nomads.

Одержано 20.02.88.

Обряд кремації у стародавнього населення території України

(V тис. до н. е.— I тис. н. е.)

В. В. Отрощенко, О. П. Моця

На території України обряд кремації з'являється ще в епоху неоліту, зокрема у носіїв культури лійно-стрічкової кераміки. Його остання фаза — це перші віки існування Давньоруської держави. У таких регіонах, як Волинь, Закарпаття, Верхній Дністер, Київське Подніпров'я, обряд кремації використовувався постійно протягом тисячоліть. Його вивчення дає можливість зробити ряд спостережень з точки зору історії культури, етнічних процесів та ідеологічних уявлень.

Поховальний обряд є важливим історичним джерелом, що дозволяє розширити наші знання про суспільний устрій, демографію, господарство, ідеологію первісних племен. На території України археологічно засвідчені два різновиди поховань: інгумація та кремація, за якими стоять норми певного поховального ритуалу. Якщо інгумація або ж трупопокладення відомі ще з епохи мустьє, то звичай спалювати тіла померлих родичів почав практикуватися значно пізніше, у неоліті, і, напевно, є результатом розвитку ідеологічних уявлень на базі введення відтворюючих форм господарства. Даючи короткий нарис розвитку обряду кремації на території України, ми врахували всі можливі поховання: на поселеннях, у житлах, на окремо розміщених могильниках і в спеціально побудованих «крематоріях». При розгляді обряду кремації ключовим стає факт віддання тіла небіжчика вогню у тій чи іншій формі.

Обряд кремації поширюється в Європі серед населення культури лінійно-стрічкової кераміки у V тис. до н. е.¹ На пізньому етапі розвитку племена цієї культури проникають на Західну Волинь та у Верхнє Подністрів'я. На поселенні Незвисько Івано-Франківської області досліджено часткове трупоспалення дорослої людини, що супроводжувалось значною кількістю посуду (18 екз.)². Обряд кремації існував у носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки паралельно з традиційною інгумацією. На Микільському та Лисогірському могильниках неолітичної дніпро-донецької культури у Надпоріжжі зафіксовані випадки спалення дерев'яних поховальних споруд над колективними похованнями першої половини IV тис. до н. е. На кістках, розчищених під шарком горілого ґрунту, помітні сліди обпаленості³. Тут, ймовірно, мало місце очищення могильника для наступних поховань, які перекрили згарище.

Серед землеробських культур IV тис. до н. е. обряд кремації здебільшого простежується в межах поселень та жител. Хоча на могильнику лендельської культури біля с. Звенигород під Львовом (урочище Гоева Гора) одна кремація на стороні була виявлена поряд з чотирма трупопокладеннями⁴. В. В. Хвойка відкрив також і залишки трупоспалень на трипільських поселеннях періоду В (II)⁵. Він же відстоював думку про давність та місцеве походження цього ритуалу у Середньому Подніпров'ї⁶. Ю. М. Захарук підтвердив новими даними зауваження В. В. Хвойки про залишки кремації на поселеннях середнього етапу трипільської культури⁷. Аналізуючи причини появи обряду кремації в Трипільлі-В й центральноевропейських культурах Тисаполгар та Бодрогкерестур, Л. І. Авілова вважає, що він закономірно виникає на певній стадії розвитку поховального ритуалу⁸.

Найбільшого поширення обряд кремації на території лісостепової Правобережної України набуває на пізньому етапі розвитку трипільської культури (перша половина та середина III тис. до н. е.). Так, на чотирьох могильниках софіївського типу в Середньому Подніпров'ї

¹ Hoffmann E. Zur Problematik der handkeramischen Brandbestattungen in Mitteleuropa // Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte.— Berlin, 1973.— Band 57.— S. 71—103.

² Захарук Ю. Н., Телегін Д. Я. Культура лінійно-ленточної кераміки // Археологія Української ССР.— 1985.— Т. 1.— С. 128.

³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура.— 1968.— С. 77—78, 196.— Рис. 27, 31.

⁴ Свешников И. К. Могильник в с. Звенигород Львовской области (культура ленточной керамики) // КСИИМК.— 1956.— Вып. 63.— С. 57—58.

⁵ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 809.

⁶ Хвойка В. В. Обряд погребения с трупосожжением и его древность.— К., 1906.— С. 3 и сл.

⁷ Захарук Ю. М. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї // НЗ ІСН АН УРСР.— Львів, 1953.— Т. 1.— С. 153—162.

⁸ Авилова Л. И. Погребальный обряд земледельцев энеолита Центральной и Юго-Восточной Европы (по материалам культур Тисаполгар, Бодрогкерестур и Кукутени-Триполье) // Вестник МГУ.— 1981.— № 3.— Серия 8.— История.— С. 67.

відкрито 450 спалень, 172 з них — урнові *. Кремація здійснювалась на стороні, а прах висипався в посудини-урни чи загортався в тканину разом з речами супроводу⁹. Цікаве поховання з кальцинованими кістками людини у ямі під склепінням печі виявлене біля с. Цвиклівці Хмельницької області на Середньому Дністрі¹⁰. Співіснування кремацій та інгумацій простежено на межі степу та лісостепу, в курганах пізньотрипільської культури поблизу с. Колодистого, де, поряд з випро-станими кістяками, були також урни з прахом та окремі купки кальцинованих кісток¹¹. Показово, що пізньотрипільські племена степової смуги (усатівська культура) практикували виключно трупопокладення¹². У лісостепу ж відомі лише окремі могильники з обрядом інгумації (Вихватинці на Дністрі). Відзначимо, що на етапі Трипілля С/І продовжували ховати за обрядом кремації під підлогою жител (поселення Кошилівці-Обоз та Кунисівці у Верхньому Подністров'ї)¹³.

Обряд кремації, поряд з інгумацією, відомий у племен волинської групи культури кулястих амфор (середина — друга половина III тис. до н. е.). Прах заносили до кам'яних гробниць в урнах або ж висипали кальциновані кістки на дно споруди. Але в південній, подільській, групі пам'яток цієї культури кремації відсутні¹⁴.

Огляд неолітичних та енеолітичних культур показав, що в V—III тис. до н. е. обряд кремації утвердився на території лісостепової Правобережної України, від Волині та Прикарпаття до Дніпра, серед землеробського населення, де він, як правило, практикувався паралельно з традиційним обрядом інгумації. В окресленому ареалі кремації мали найбільше поширення і в наступні епохи, зокрема у бронзовому віці.

На Закарпатті в 1900—1700 рр. до н. е. носії культури Ніршег вміщували прах спалених небіжчиків до керамічних урн. Паралельно практикувались інгумації. Поховання за обома ритуалами здійснювали на ґрунтових могильниках. Біритуальні поховання, але вже під курганами, характерні для культур з шнуровою керамікою на території України. Племена культури східнослов'янських курганів, які займали й Закарпаття, здійснювали трупоспалення на рівні давнього горизонту і насипали над згарищем курган (1900—1800 рр. до н. е.)¹⁵. Носії верхньодністровської групи підкарпатської культури (остання чверть III — 1-ша половина II тис. до н. е.) залишали прах небіжчиків як на давньому горизонті, так і в ямах під курганами (могильники Колодлин та Вікторів на Івано-Франківщині). Винятком є відомий обряд кремації у племен подільської групи цієї культури (поодинокі поховання у курганах біля сіл Плужне Хмельницької та Мишина Івано-Франківської областей)¹⁶.

Поширення обряду кремації на північний схід пов'язане з середньодніпровською культурою на другому та третьому етапах її розвитку (кінець III — 1-ша половина II тис. до н. е.). Перепалені кістки людини виявлені на горизонті під курганом між селами Стретівка та Верем'я на Київщині (розкопки В. В. Хвойки) при значному речовому супроводі. Але трупоспалення переважають на ґрунтових могильниках (Стре-

* Під терміном «урнові кремації» автори мають на увазі кремації на стороні з подальшим вміщенням праху до глиняних посудин-урн.

⁹ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 120—122.

¹⁰ Мовша Т. Г. Трипільське поховання в с. Цвиклівці // Археологія.— К., 1964.— Т. XVI.— С. 213—222.

¹¹ Захарук Ю. М. Вказ. праця.— С. 159.

¹² Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 35—47.

¹³ Кравец В. П. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4.— С. 133—136.

¹⁴ Свешиников И. К. Культура шаровидных амфор // САИ.— М., 1983.— Вып. В1—27.— С. 13, 15.

¹⁵ Балагури Э. А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке: Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1983.— С. 20, 22—23.

¹⁶ Свешиников И. К. История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III— на початку II тисячоліття до нашої ери.— К., 1974.— С. 32, 36, 55.

лиця біля с. Рудня Гомельської області БРСР та ін.), а також на поселенні Мис Очкінський Сумської області¹⁷.

Отже, для горизонту культур шнурової кераміки обряд кремації відомий у курганах та на ґрунтових могильниках, але в жодній з цих культур він не став домінуючим. Невідомі, практично, кремації у племен ямної та катакомбної культур у степу та на півдні лісостепової зони. Кінець доби середньої бронзи (XVII—XV ст. до н. е.) позначений далшим розвитком цього ритуалу. Спираючись на угорські джерела, можна вважати, що носії культури Оттомань у Закарпатті ховали прах в урнах на ґрунтових могильниках¹⁸. Верхнє та Середнє Подністров'я займали племена комарівської культури, в поховальному обряді яких переважали інгумації. Але відомі й спалення на місці поховання. У 13-ти курганах виявлені залишки кремацій біля с. Буківна Івано-Франківської області¹⁹. Багате поховання досліджене в кургані поблизу с. Іванне Ровенської області, зі зброєю, прикрасами, ошатною керамікою²⁰.

Східно-тшинецька культура (XV—XIII ст. до н. е.) була поширена у північних районах лісостепу та на півдні Полісся. Під курганами тут відомі інгумації та кремації (могильник біля с. Народичі Житомирської обл.), а на 15-ти відомих ґрунтових могильниках зафіксовано виключно ритуал трупоспалення: перепалені кістки людини висипались на землю, а поряд розкладали інвентар супроводу. С. С. Березанська схильна пояснювати сталість обряду кремації у носіїв різних культур північних областей України збереженням місцевого етнічного середовища та культурних традицій, які йдуть від дніпро-донецького енеоліту та пізнього Трипілля²¹. Спосіб поховання у населення мар'янівської культури поки ще не встановлено. У племен культури багатопружної кераміки, що займали значну частину лісостепової і всю степову зони України у XVII—XV ст. до н. е., відомі лише окремі поховання за обрядом трупоспалення в курганах на тлі численних інгумацій²². Це об'єктивно вказує на східне відносно території України походження названої культури.

Обмежене застосування трупоспалень характерне для носіїв зрубної культури в степах Лівобережної України та на півдні лісостепу в XV—XIII ст. до н. е. Кремації відбувались на стороні з наступним вміщенням праху до могильної ями, розрахованої на зібгане трупопокладення, а також на місці, під курганом у спеціально побудованій кам'яній споруді чи ямі. Дискутується проблема походження кремацій у «зрубному» середовищі. Точці зору про запозичення цього обряду від племен андронівської спільності²³ протиставляється теорія місцевого походження трупоспальної традиції, яка утворилась у результаті розвитку практики очищення вогнем місця поховання і самої поховальної споруди²⁴.

Племена сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я та їх північні сусіди — носії культури Ноа в Середньому Подністров'ї — в XIV—XII ст. до н. е. кремацію не практикували. Винятком є поховання воїна у сабатинівському кургані с. Борисівки Одеської об-

¹⁷ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы.— М., 1967.— С. 83, 89, 90, 105, 106.

¹⁸ Балагури Э. А.— Указ. соч.— С. 25—26.

¹⁹ Березанська С. С. Комарівська культура // Археологія Української РСР.— К., 1971.— С. 357.

²⁰ Сवेशников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА.— 1968.— № 2.— С. 159—168.

²¹ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— С. 63—69, 73—74.

²² Писларий И. А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1983.— С. 13.

²³ Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 172—182.

²⁴ Волковой С. С. Срубные погребения с трупосожжением в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— Вып. 3.— С. 98—103.

ласті, близького за елементами ритуалу до кремацій на стороні зрубної культури²⁵. Культура Станове, яка синхронна сабатинівській та Ноа, в поховальному ритуалі продовжує традиції культури Оттомань: кремація на стороні. Урни з прахом ховали на ґрунтових могильниках²⁶.

Заключний період доби пізньої бронзи (XII—X/IX ст. до н. е.) значений поширенням ритуалу трупоспалення практично на всій території України, крім степової зони. Для нечисленних пам'яток лужицької культури на крайньому північному заході характерний обряд кремації (могильник Млинище біля м. Володимир-Волинський). Лише на окремих могильниках (Ульвовек, Волинської області) інгумовані поховання переважали²⁷. На Закарпатті, Прикарпатті та Західній Подолі серед племен фракійського гальштату (культура Гава-Голігради) панували урнові кремації на ґрунтових могильниках (Колодрібка, Сопот, Остриця). Спалення тіл відбувалось на стороні у спеціально обладнаних вогнищах-крематоріях, розмірами 3×2 м, над якими простежувався грубий шар попелу та перепаленої землі²⁸. Носії лебедівської культури на півночі Київської та Житомирської областей теж висипали залишки кремації в урни, або ж купкою на дно неглибоких ямок на ґрунтових могильниках (Погреби, Київської області)²⁹.

Біртуальний обряд, що включав зібгані трупопокладення та урнові кремації під курганами та на ґрунтових могильниках, показовий для білгородівської культури у лісостепових районах Дніпропетровського Правобережжя³⁰. А в лісостеповому Лівобережжі панували в цей же час племена бондарихінської культури, обряд поховання яких представлений залишками кремацій на ґрунтових могильниках (Тимченки, Харківської області)³¹. У степовій зоні УРСР, серед племен білозерської культури, переважав обряд трупопокладення у зібганому стані. Проте, подібно до зрубної культури, відомі й окремі випадки кремації на місці, коли поховальна споруда під насипом кургану спалювалась разом з померлим (Широка Могила, Степний, Кочкувате, Соколове)³².

Таким чином, за період бронзового віку обряд кремації поширився на Полісся та лісостеп Лівобережної України. Зрідка зустрічається він і в степу. На заключній фазі доби бронзи за певними типами поховального ритуалу вимальовуються етнічні спільності: іраномовні племена у степовій зоні, фракійці у Середньому Подністров'ї та Карпатському ареалі, балто-слов'яни на півночі. Історично засвідчений обряд кремації у фракійців та балто-слов'ян. Відомий він також в іранському середовищі.

Доскіфський період раннього залізного віку (IX—VII ст. до н. е.) не вніс принципових змін у співвідношення поховальних обрядів на території України. Урнові кремації, як і раніше, характеризують ритуал носіїв лужицької та Гава-Голігради культур. Однак між ареалами поширення цих двох культур локалізуються пам'ятки висоцької культури з переважаючим ритуалом випростаних трупопокладень, хоча і тут відомі кремації в урнах³³. Інфільтрація з Середнього Подністров'я на лі-

²⁵ *Шмаглий Н. М., Черняков И. Т.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.—Одесса, 1970.—Вып. 6.—С. 54—56.—Рис. 41—42.

²⁶ *Балагури Э. А.* Указ. соч.—С. 30.

²⁷ *Захарук Ю. М.* Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього залізного віку на Волині в 1950 р. // АП УРСР.—К., 1956.—Т. 6.—С. 21—24.

²⁸ *Малеєв Ю. Н.* История племен Западной Подолы и Прикарпатья в конце бронзового — начале железного веков: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1981.—С. 11—12.

²⁹ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы.—К., 1982.—С. 77.

³⁰ *Там же.*—С. 81, 84.

³¹ *Буйнов Ю. В.* Бондарихинская культура: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1981.—С. 10—11.

³² *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины.—К., 1986.—С. 131.

³³ *Кришельницька Л. І.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.—К., 1976.—С. 26—29, 38—39, 48.

состепове Дніпровське Правобережжя окремих груп фракійського населення призвела до утворення чорноліської культури з обрядом поховання залишків кремацій в урнах на ґрунтових могильниках та в курганах³⁴. Окремі інгумації можуть бути пояснені проникненням населення з півдня.

На Лівобережжі певний час розвивались лебедівська та бондарихінська культури. У бондарихінське середовище вливались носії чорноліської культури з-за Дніпра. Обряд поховання тут — кремація з похованням праху в навмисне розбитих горщиках-урнах (ґрунтовий могильник Госпітальний Горб на р. Орелі)³⁵.

Культура іраномовних кімерійців у степовій смузі характеризується впускними, зрідка основними, похованнями у курганах за обрядом інгумації, у зібганому та випростаному станах. Окремі поховання воїнів-вершників у лісостепу та на Балканському півострові з трупопокладеннями позначають напрямки кімерійських набігів. У той же час окремі кремації в урнах чорноліського типу зафіксовані на південь від Орелі, в степу (поховання біля с. Веселе Дніпропетровської області)³⁶. Експансія кочових скіфських племен рішуче перекраєла етнічну карту України кінця VII—IV ст. до н. е. Власне скіфи практикували підкурғанні поховання за обрядом інгумації, витримуючи давню степову традицію. Прояви ритуалу вогню обмежувались очисними діями і лише в кургані № 3 біля с. Чкалове у Степовому Криму на верхівці кургану доби бронзи було влаштоване трупоспалення на місці³⁷.

Поширення культур скіфського типу на лісостеп відповідно обмежило традиції трупоспалень на території України. Лише в межиріччі Західного Бугу та Стиру носії лежницької групи пам'яток продовжували лужицьку традицію урнових кремацій. У межиріччі Стиру та Случу (могилянська група), крім ґрунтових могильників з урновими кремаціями, відомі також кургани з трупопокладеннями та трупоспаленнями. Цікавий різновид обряду кремації досліджено на могильниках черепинсько-лагодівської групи пам'яток у Верхньому Подністров'ї. Спалення відбувалось на прямокутному майданчику, викладеному вапняком поверх дерев'яного помосту. Дерево палало під камінням і над небіжчиком, а прах зсипали до урни, яку залишали поруч з майданчиком. Залишки згарища закладали землею, споруджуючи таким чином невисоку могилу (могильник біля поселення Лагодів)³⁸.

У Середньому Подністров'ї (Західне Поділля) встановлюється курғанний ритуал з переважанням трупоспалень. Показово, що кремації піддавали переважно тих небіжчиків, яких ховали основними, а впускні поховання представлені трупопокладеннями. Прах кремованих зсипали до урн. Східноподільська група пам'яток скіфського типу у басейні середньої течії Південного Бугу представлена курганами з обрядом інгумації. Загалом же на Правобережному лісостепу та Південному Поліссі для пам'яток скіфського типу характерне поєднання інгумацій та кремацій, з переважанням перших. Сам обряд кремації дещо модифікується: складна поховальна споруда спалювалась разом з небіжчиком та речами супроводу, а над згарищем будували курған (Ладичичі біля гирла р. Прип'ять, Глеваха на Київщині, курған № 36 біля с. Бобрися та курған № 7 поблизу с. Берестяги на Канівщині, курған № 383 поблизу с. Грушівка у басейні р. Тясмин). Урни з прахом трапляються тут зрідка, у тому числі бронзова з Гострої Могили біля с. Яб-

³⁴ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 86—87.

³⁵ Ромашко В. А. Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // ДСП III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1983.— С. 56.— Рис. 2, 1—7.

³⁶ Ромашко В. А. Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры Левобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— Вып. 1.— С. 107.— Рис. 1, 7.

³⁷ Нечитайло А. Л., Бунятян Е. П. Курғанная группа близ с. Чкалово // Курганы Степного Крыма.— К., 1984.— С. 18—20.

³⁸ Крушельницька Л. І. Вказ. праця.— С. 61—62, 72—77, 85—89.— Рис. 32, 33.

лунів на Канівщині³⁹ і керамічні з ґрунтового могильника Пирогів на південь від Києва⁴⁰.

Територія лісостепового Дніпровського Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця, зайняті скифами, дають курганні споруди з обрядом інгумації. Багатовікова традиція трупоспалення була тут майже перервана. Лише на крайній півночі України племена підгірцівсько-милоградської культури практикували спалення на стороні. Кальциновані кістки зсипали до неглибоких ямок, де залишали також глиняний посуд та дрібні речі. Але у південному ареалі поширення цієї культури в зоні контактів з культурами скифського типу переважає обряд інгумації в курганах і ґрунтових могильниках⁴¹. Невідомі ще поховальні пам'ятки юхнівської культури на півночі Чернігівської та Сумської областей.

Отже, в період скифської експансії, обряд трупоспалень зберегли переважно племена лісостепової Правобережної України та Полісся і саме в тих регіонах, де кремації мали найдавніші традиції. Це наочний приклад консервативності поховального ритуалу.

За обрядом кремації в античних містах-державих Північного Причорномор'я, як і в самій Греції, порівняно з обрядом інгумації ховали значно менше. На різних некрополях VI ст. до н. е.— IV ст. н. е. кількість поховань за цим обрядом неоднакова. Наприклад, на могильнику Пантікапея кремація в VI—V ст. до н. е. складала 10—13% від загальної кількості могил, а для Херсонесу вона не характерна майже зовсім — лише одне поховання. Пізніше, в IV—III ст. до н. е. в Пантікапеї за цим обрядом ховали лише — 3%, а в II—I ст. і пізніше — відомо кілька поховань. У той же період в Херсонесі таких поховань було вже близько 20% і в римський час кремація тут використовувалась досить часто (відомо понад 440 комплексів). В інших античних містах цей обряд вживали зрідка. Вважається, що в першу чергу за ним ховали представників вільних прошарків суспільства⁴².

Дослідниками зафіксовані випадки кремації на місці поховання, а також на стороні від майбутньої могили на спеціальних майданчиках. Найбільш типовим було поховання залишків спалення в неглибоких овальних або чотирикутних ямках, а також у прямокутних ґрунтових могилах. У більшості випадків кісточки збирались у посудини і часто прикривались іншими або їх фрагментами. Як і в Греції, над багатьма похованнями зводили кам'яні надгробки, рідше (на Боспорі) насипали кургани. Іноді поховальні споруди являли собою більш складні конструкції: склепи, гробниці. Cremaція проводилась у катафалку чи домовині (від яких залишались залізні чи бронзові цвяхи) на рівні давньої поверхні чи в могильній ямі.

У південних районах Криму відомо кілька ґрунтових могильників за обрядом кремації IV ст. н. е. Спалення проводилось на стороні від місця поховання, кістки зсипались в урну, а зверху прикривались іншою посудиною. Могили часто накривали кам'яними плитами. Про етнічну належність цих поховань існує дві думки: потомки римлян чи готи⁴³. У зв'язку зі знахідками в похованнях перегнутої зброї, що було характерним для германців, друге припущення більш вірогідне.

Латенська культура відома на території УРСР лише в Закарпатті. На відміну від класичних ґрунтових некрополів Центральної Європи,

³⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—V вв. до н. э.— К., 1983.— С. 294—299.

⁴⁰ Петровська Є. О. Ранньоскифські пам'ятки на південній околиці м. Києва // Археологія.— К., 1970.— Т. 24.— С. 139—145.

⁴¹ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннежелезном веке.— М., 1967.— 196 с.

⁴² Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического в I—IV вв. до н. э.— К., 1982.— С. 61; Цветаева Г. А. Грунтовой некрополь Пантыкапея, его история, этнический и социальный состав // МИА.— 1951.— № 19.— С. 75.

⁴³ Блаватский В. Д. Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 250—291; Мыц В. Л. Позднеантичный могильник на южном склоне г. Чатырдаг // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 153—156.

тут поховання знаходились під курганными насипами. Трупоспалення відбувалось на стороні, кістки зсипались в урни (частіше ліпні) або ж складались в неглибокі ямки⁴⁴.

Поянешти-лукашівська культура на Україні відома в долині Дністра. Залишки кремації на ґрунтових могильниках за обрядом спалення на стороні виявлені в урнах з кришками, хоча іноді зустрічаються і ямні поховання⁴⁵. Липицька культура локалізована у Верхньому Подністров'ї. Тут також зафіксований обряд трупоспалення на стороні. Залишки кремації ховали на безкурганних могильниках у відносно неглибоких ямках⁴⁶.

Вельбарська культура виявлена на території північно-західних областей України. Могильники ґрунтові, обряд поховання — спалення на стороні. Залишки кремації складались у неглибокі ямки овальної чи круглої форми. Урнові поховання нечисленні, більшість з них супроводжувалась кількома посудинами⁴⁷. Пшеворська культура, пам'ятки якої відомі між Дністром і Західним Бугом, представлена ґрунтовими могильниками за обрядом трупоспалення на стороні. Кальциновані кістки очищались від залишків вогнища і завжди зсипались в урни, які рідко накривались умбонами, плитами чи керамічними виробами⁴⁸.

Могильники зарубинецької культури в придніпровських та поліських районах — безкурганні, обряд кремації проводився на стороні від місця поховання. Очищені кістки складались у ліпні урни чи зсипались у неглибокі ямки овальної форми (рідше — круглої)⁴⁹. Київська культура, на думку більшості дослідників, генетично пов'язана з зарубинецькою. Померлих ховали аналогічним способом⁵⁰.

Черняхівська культура характеризується біригуалізмом поховального обряду, що багатьма дослідниками пояснюється різноетнічним складом її носіїв. Для поховання за обрядом кремації на ґрунтових могильниках використовувались неглибокі округлі ямки, куди (в урнах чи без них) складались залишки трупоспалень і супроводжуючий інвентар. Урни (горщики, миски, вазни, кубки) зустрічаються відкритими або ж прикритими іншими посудинами, кам'яними плитами, умбонами⁵¹.

Культура карпатських курганів представлена, на відміну від вищезазначених культур першої половини I тисячоліття н. е., величезними насипами. У переважній більшості випадків обряд кремації проводився на місці поховання. Кісточка збирались в урни, складались у невеликі ямки або просто залишались на кострищі. Місце кремації іноді оточувалось ровиком⁵².

Серед пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. комплекси типу Вознесенки розглядати не будемо, оскільки останні дослідження показали, що вони не є похованнями, а сакральними спорудами, пов'язаними з культом померлих зверхників⁵³.

Корчацька культура локалізується в правобережних районах Полісся. Як і в більш ранній час, на цій території обряд кремації відбувався на стороні від місця поховання. Залишки трупоспалення збира-

⁴⁴ Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1967.— С. 42—45.

⁴⁵ Романовская М. А. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники типа Лукашевки // МИА.— 1969.— № 150.— С. 81—95.

⁴⁶ Цицилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (плем'яна липицької культури).— К., 1975.— С. 75—77.

⁴⁷ Смішко М. Ю., Свешніков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. біля с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 89—112.

⁴⁸ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 72—91.

⁴⁹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 131, 167.

⁵⁰ Даниленко В. М. Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Вип. 19.— С. 68—69.

⁵¹ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. Д1—22.— С. 41—51.

⁵² Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 39, 89.

⁵³ Амброз А. К. Вознесенский комплекс VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков.— М., 1982.— С. 220.

лись у ліпні урни, які ставили в неглибокі ямки круглої форми. Для початкової стадії культури характерними є ґрунтові могилиники, які пізніше змінюються курганами. Кургани типові також для наступної, генетично пов'язаної з корчацькою, культури Луки-Райковецької. Обряд продовжує залишатись аналогічним, хоча на останньому етапі розвитку з'являються трупоспалення на місці поховання⁵⁴.

На південь від розглянутого ареалу розміщені пам'ятки пенківської культури, відомі зараз на обох берегах Дніпра. Обряд поховання трупоспалення на стороні з наступним розміщенням залишків кремації в неглибокі ямки круглої форми на ґрунтових некрополях. Зустрічаються урнові та ямні поховання⁵⁵. Північно-західні області УРСР у третій чверті I тисячоліття н. е. займали носії колочинської культури, для яких також характерним був обряд кремації на стороні з похованням залишків кремації в неглибоких ямках круглої чи видовженої форми. Кістки зсипались в урни або просто в ямки⁵⁶. Крім ґрунтових могил, відомі і поховання під курганами насипами.

Волинцевська культура відома на Лівобережжі Дніпра в більш пізній час. Поховальний обряд — трупоспалення на стороні з наступним захороненням на незначній глибині на ґрунтових некрополях. В останній чверті I тисячоліття н. е. лівобережну територію займали носії роменської культури, які також спалювали своїх померлих на стороні від місця поховання. Але залишки кремації в ліпних урнах ставили в курганних насипах⁵⁷.

Наприкінці I тисячоліття н. е. у слов'янського населення південноруської території замінюється обряд трупоспалення на стороні обрядом кремації на місці поховання. Такий розвиток обрядності можна пояснити змінами ідеологічних поглядів східних слов'ян у цей період у зв'язку з процесом індивідуалізації окремих членів суспільства, що був оснований на все більшій господарчій самостійності невеликих колективів найближчих родичів⁵⁸.

Розглянутий вище стислий перелік ритуалу трупоспалень серед носіїв певних археологічних культур на території України дає можливість зробити ряд спостережень з точки зору історії культури, етнічних процесів та ідеологічних уявлень докласового суспільства.

Дослідження німецьких та польських археологів показали, що найдавніші випадки спалення померлих фіксуються на мезолітичних пам'ятках Центральної Європи VIII—VI тис. до н. е.⁵⁹ У носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки відомі вже десятки трупоспалень і Е. Хофман робить висновок про біритуальність їх поховального обряду (кремація та інгумація) в V тис. до н. е.⁶⁰ Тепер вже важко погодитись з гіпотезою М. Кабальської про єдиний центр походження ритуалу трупоспалень, який вона вбачає у культурах Месопотамії III тис. до н. е.⁶¹ Навіть найдавніші трупоспалення халафської культури, виявлені радянськими археологами на Ярим-Тепе II, датуються кінцем V тис. до н. е.⁶² До цього ж часу відносяться кремації гассульської культури на

⁵⁴ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 42—44.

⁵⁵ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 64, 77—78.

⁵⁶ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 42.

⁵⁷ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).— К., 1975.— С. 71—75.

⁵⁸ Моця А. П. Трупосожжение и труположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь.— К., 1980.— С. 115—122.

⁵⁹ Gumiński W. Kto wprowadził ciałopalenie w Europie Środkowej? // Z otchłani wieków.— Wrocław — Warszawa.— 1980.— N 1.— S. 12; Hoffmann E. Op. cit.— S. 90—92.

⁶⁰ Hoffmann E. Op. cit.— S. 87—88.

⁶¹ Kabalska M. Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrządkiem ciałopalnym (próba rekonstrukcji) // WA.— Warszawa, 1972.— T. XXXVII.— Zeszyt 1.— S. 16.

⁶² Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я. Раннеземледельческие поселения Месопотамии.— М., 1981.— С. 198—207.

території Палестини. Б. Брентьєс вважає, що там спалювали померлих «вперше в історії»⁶³.

Мають рацію дослідники, які вважають, що обряд кремації виник конвергентно у різних регіонах і навряд чи доцільно відстоювати пріоритет тієї чи іншої культури⁶⁴. Важливим є його формування у середовищі землеробів і поширення саме серед землеробського населення на території України, починаючи з культури лінійно-стрічкової кераміки. Слід відзначити, що в ареалі поширення цієї культури (Західна Волинь та Верхнє Подністрів'я) обряд кремації на території України найпоширеніше практикувався і в наступні епохи (єнеоліт, бронзовий та ранній залізний віки). Сталі традиції ритуалу трупоспалення фіксуються на Закарпатті, Українському Поліссі, Київському Подніпров'ї. Традиціям землеробського населення з цих регіонів протистояли звичайні степових племен з переважанням скотарства у їх господарстві і похованнями з трупопокладеннями у курганах. Результатом складних багатомісячних контактів землеробських та скотарських племен можна вважати і біритуальність поховального обряду в ряді культур на півдні лісостепової зони і навіть у степу. У зонах найжвавіших контактів лісостепового населення з степовим (лівобережний лісостеп, Середнє Подністрів'я) ритуал трупоспалення не мав сталих традицій. Його впровадження чи припинення великою мірою залежало від загальнополітичного становища. Так, за доби фінальної бронзи обряд кремації поширюється на більшу частину території України, виходячи широким фронтом на кордон степу та лісостепу. За поширенням обряду вимальовуються міграції племен фракійського гальштату та бондарихінської культури на південь та південний схід. Коли ж степові племена, розв'язавши свої проблеми переходом до кочового способу ведення господарства і перегрупуювавши сили, почали у ранньоскіфський період активну експансію на лісостеп, то обряд кремації майже зникає на території лівобережного лісостепу та на Східному Поділлі, а далі на північ та північний захід поширюється біритуальний поховальний обряд, позначений елементами скіфської культури.

З іншого боку, колонізація греками північного узбережжя Чорного моря пов'язана і з появою тут поховань з трупоспаленнями. Пізніше, у IV ст. н. е. готи принесли ритуал трупоспалення до гірських районів Кримського півострова. Отже, зміни форм поховального ритуалу в ряді випадків явно пов'язані з міграцією населення, але життєвість нового ритуалу залежала від місцевих традицій. Прояви обряду кремації в степовій зоні були завжди вузько локалізовані і не мали розвитку.

Конкретні форми ритуалу трупоспалення і поховання праху кремованих небіжчиків були різні. Вивчення їх перспективне у плані генетичних ліній розвитку окремих циклів культур на певних територіях. Ми зупинимося лише на традиції використання керамічних поховальних урн з прахом кремованих. У літературі висловлена думка, що зародження обряду кремації з наступним похованням праху у глиняному горщику-урні мало місце на території України в середині II тис. до н. е. «в рамках тшинецько-комарівської археологічної культури»⁶⁵. Насправді ж ця традиція має значно глибші витоки. Вже в неоліті помічене намагання ховати прах кремованої людини у посудинах з тимчасового матеріалу (органіки), прикритих керамічними кришками⁶⁶. Пізніше, в єнеоліті, урни з прахом стають звичним елементом трупоспальних могильників у лісостепу. Так, з 450-ти кремацій на могильниках софіївського типу пізньотрипільської культури (2400—2200 рр. до н. е.) 172 виявлені у керамічних урнах⁶⁷. Отже, глибина поховальних традицій прото- та ранньослов'янських племен сягає єнеоліту Київсько-го Надніпров'я.

⁶³ Брентьєс Б. От Шанидара до Аккада.— М., 1956.— С. 153.

⁶⁴ Hoffmann E. Op. cit.— S. 90—92.

⁶⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси.— М., 1987.— С. 73.

⁶⁶ Hoffmann E. Op. cit.— S. 71.

⁶⁷ Круц В. А. Указ. соч.— С. 120.

Заслуговує на увагу ідеологічний аспект походження обряду кремації. Існують два принципово відмінні підходи до цього питання. Один з них розглядає обряд кремації як результат чи продукт розвитку релігійних уявлень первісної людини. М. Кабальська вважає незаперечним зв'язок ритуалу трупоспалення з культом сонця і розглядає солярний культ як джерело різноманітних обрядів, пов'язаних з кремацією⁶⁸. Проте, більшість дослідників пов'язують виникнення обряду кремації з практичними потребами людини, які з часом отримали відповідну ідеологічну мотивацію⁶⁹. Б. О. Рибаків розкриває зв'язок обряду кремації з циклом землеробських робіт і потребами гарантії багатого врожаю⁷⁰. Д. Фрезер, проаналізувавши звичаї народів Європи, пов'язані з вшануванням вогню з елементами символічного трупоспалення, дійшов висновку, що очисна теорія пояснення цих ритуалів, спрямованих на знищення сил зла, якнайкраще розкриває справжню їх природу. До цього ж зводиться і пояснення селян, які брали участь у виконанні вогняних ритуалів. У той же час у цих безпосередніх коментарях до народних звичаїв не вдається знайти ознак постулатів солярної теорії⁷¹.

Обряд кремації розглядається як етап розвитку поховального культу, що фіксує собою поширення анімістичних уявлень. Віра в душу, яка може відокремитись від тілного тіла, і, очищена у вогнищі поховального багаття, піднятися разом з димом та іскрами у верхній світ, вимагала досить високого рівня розвитку абстрактного мислення. С. О. Токарев відзначає, що ідея духу померлого пов'язана своїм походженням не з вірою в душу живої людини, а з комплексом обрядів, які склали поховальний ритуал, виділяючи серед них обряд кремації. Швидке знищення трупа при спаленні призводило «до поступової дистиляції, спиритуалізації уявлення про небіжчика, спочатку цілком матеріального»⁷². Намагання уникнути, а точніше, попередити, розкладення тіла померлого, що в усі часи викликало відразу, було одним з вагомих чинників практики кремації. Кальциновані кістки небіжчика, вміщені до урни, осуарія чи навіть «ляльки», як у племен зрубно-андронівського кола⁷³, ставали своєрідною реліквією — об'єктом поклоніння, пов'язаним з культом предків. У землеробських племен, особливо схильних до практики трупоспалення, про що свідчать не лише матеріали України, але й сусідніх регіонів⁷⁴, простежується зв'язок обряду кремації з культом житла і домашнього вогнища. Ознаки цього зв'язку простежуються у племен трипільської культури, доби бронзи, ранніх слов'ян.

Розвиваючи традиції трупоспалень, населення території України одночасово сприяло поширенню цього обряду далі. Так, носії культур шнурової кераміки відіграли певну роль у проникненні ритуалу трупоспалення на схід, до Поволжя, де відомі окремі трупоспалення полтавкінської культури⁷⁵. Наприкінці доби бронзи, при посередництві племен західних угруповань зрубної культури, обряд кремації поширюється на Північний Кавказ у середовище племен кобанської культури⁷⁶. Сприяло поширенню обряду кремації і розселення східнослов'янських племен.

⁶⁸ Кабальська М. Оп. cit.— С. 4—6.

⁶⁹ Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1964.— С. 170—171.

⁷⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 75—84.

⁷¹ Фрезер Д. Д. Золотая ветвь.— М., 1980.— С. 676—730.

⁷² Токарев С. А. Указ. соч.— С. 191.

⁷³ Грязнов М. П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой и поздней бронзы // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 122.— С. 37; Виноградов Н. Б. Кулевчи VI — новый алакульский могильник в лесостепях Южного Зауралья // СА.— 1984.— № 3.— С. 151.— Рис. 2.

⁷⁴ Генинг В. Ф., Оборин В. А. К вопросу о гляденновской культуре // Труды Камской археологической экспедиции.— 1960.— Вып. 3.— С. 172—174.

⁷⁵ Васильев И. Б., Пятых Г. Г. Новые трупосожжения бронзового века в Заволжье // Очерки истории и культур Поволжья.— Куйбышев, 1976.— Вып. 1.— С. 46.

⁷⁶ Козенкова В. И. Обряд кремации в кобанской культуре Кавказа // СА.— 1982.— № 3.— С. 28—31.

Закінчуючи цей перший нарис розвитку ритуалу трупоспалення на території України відзначимо, що він дає можливість поставити ряд важливих питань з історії, ідеологічних уявлень, культури давніх етносів даного регіону Східної Європи і показує перспективність досліджень такого плану.

В. В. Отрощенко, А. П. Моця

ОБРЯД КРЕМАЦИИ У ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (V ТЫС. ДО Н. Э.— I ТЫС. Н. Э.)

В статье дается обзор случаев проявления обряда трупосожжения у племен различных археологических культур на территории Украины. Выясняется, что практикование кремаций на различных территориях имеет более или менее устойчивые традиции, восходящие к эпохам неолита и энеолита. В таких регионах как Волынь, Закарпатье, Верхнее Поднестровье и Киевское Поднепровье этот обряд бытовал на протяжении тысячелетий у носителей различных археологических культур. Напротив, в степной полосе территории Украины обряд кремации фиксируется спорадически (срубная, черняховская, некрополи греческих городов). Чужд обряд кремации кочевым обществам, а наиболее практикуем земледельческими. В отдельных регионах (Левобережная Лесостепь, Среднее Поднестровье) обряд кремации распространялся периодически, в зависимости от активизации лесостепных племен (фракийцы, славяне), и исчезал вследствие натиска степняков, скифов, в частности. Здесь особенно заметно, что за динамикой смены погребальных обрядов стояли политические и экономические события большого исторического значения.

Рассматриваются взгляды на причины появления обряда кремации и его место в системе ранних форм религии (погребальный культ, культ предков, культ жилища и домашнего очага). Указывается на определенную связь обряда кремации с развитием анимистических представлений у древнего населения территории Украины. Особо оговорена глубокая древность практики помещения праха умершего в погребальную урну. Отмечена перспективность изучения конкретных форм обряда кремации в их историческом развитии.

V. V. Otroshchenko, A. P. Mojsya

CREMATION RITE IN THE ANCIENT POPULATION OF THE UKRAINE TERRITORY (THE 5TH MILLENNIUM B.C.— THE 1ST MILLENNIUM A.D.)

The paper presents a review of cases of cremation rite in the tribes of various archaeological cultures in the territory of the Ukraine. It is found out that cremation in various territories possesses more or less stable traditions going back to the Neolithic and Eneolithic epochs. This ritual existed for millennia in the carriers of different archaeological cultures in the territories of Volyn, Transcarpathia, Upper Dniester and Kiev Dnieper Areas. On the contrary, in the steppe belt of the Ukraine territory the ritual of cremation is fixed sporadically (frame, Chernyakhovian cultures, necropolises of Greek towns). The rite was alien to nomadic societies and was most often used by agricultural ones. In certain regions (the Left Bank Forest-Steppe, Middle-Dniester Area) the cremation rite existed periodically depending on the activization of the Forest-Steppe tribes (Francians, Slavs) and disappeared as a result of the onslaught of steppe tribes, Scythians, in particular. It is especially noticeable that the dynamics of change of the funeral rite was underlain by political and economical events of great historical value.

The views on the causes which induced cremation rite and the place the latter occupied in the system of early forms of religion (cult of funerals, cult of ancestors, cult of the dwelling and home) are considered. Cremation rite is found to be somewhat related to the development of animistic ideas in the ancient population of the Ukrainian territory. Deep antiquity of the practice to place ashes to the urn is mentioned apart. The study of concrete forms of cremation in their historical development is stated to be promising.

Одержано 20.08.86.